

„ДО ЧИКАГО И НАЗАД“ И НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ПЪТЕПИС ПРЕЗ 80-те и 90-те ГОДИНИ

Катя Бъклова

Този пътепис на Алеко Константинов се радва на не така често срещаната за едно литературно произведение съдба — да бъде приет както от съвременниците, така и от следващите поколения възторжено; да бъде оценяван почти безкритично, без да се подлагат на съмнение отделни негови страни. Това отношение изпъква особено ярко на фона на споровете около следващата Алекова творба — „Бай Ганьо“, спорове, които поставиха под съмнение както творческите възможности на автора, така и художествената значимост на образа, а оттам и на произведението като цяло. Да не говорим за шумните възражения около същността на героя, около неговата социална, национална и психологическа характеристика, около художественото му единство и т. н.

За „До Чикаго и назад“ критиците, общо взето, са били единодушни — пътеписът отговаря на творческия маниер на писателя — „писането из един дух под непосредствено впечатление“ (П. Славейков), той е един от „упойно увлекателните бисери на Алековото перо“ (А. Страшимиров), едно „уверено написано и художествено концепирано творение“ (Кръстев), „шедьовърът на Алеко“ (Мих. Арнаудов), „образец на репортажна и туристическа белетристика“ (Г. Константинов), „книга, написана не, а разказана сякаш на един дъх“ (М. Николов) и т. н. Съвременните литературни историци категорично отбелязват, че в него „... е целият Алеко — тънкият наблюдател, остроумният хуморист, белетристът... поетът с възторг от природните картини, гражданинът със своите размишления и критични бележки“ (Г. Цанев), че „... този Алеков пътепис е измежду класическите произведения в българската литература“, че „и досега в българската литература са малко произведенията, които съперничат на „До Чикаго и назад“ (П. Зарев).

В последно време във връзка със засиления интерес към проблемите на пътеписния жанр критиката се насочи и към по-специфични проблеми около „До Чикаго и назад“ — поставя творбата в контекста на националната ни съдба, история и психология, разглежда я като израз на променено национално съзнание и стремеж към откриване на самите нас чрез другите, направи опит да намери връзката ѝ както с възрожденската традиция, така и с пътеписите от новия век, да проникне по-детайлно в нейната поетика.¹

¹ Вж. Б. Ничев. А. Константинов и Бай Ганьо. — В: Българската критика за Алеко Константинов. С., 1970, с. 525; Ст. Елефтеров. Проблеми на поетиката в „До Чикаго и назад“. — В: Проблеми на новата българска литература. С., 1978, с. 149; Ст. Елефтеров. Поетиката на А. Константинов и нашето литературно развитие. С., 1978, и др.

Ясно е, че това първо голямо произведение на Алеко стои във фокуса на много проблеми, може да бъде разгледано от различни страни — както в контекста на цялото му творчество, като първа негова значителна творба, носеща идейни и художествени принципи, които ще получат по-нататъшно развитие в творчеството му, така и като момент от литературните процеси след Освобождението и специално от развитието на пътеписния жанр в края на века. Защото с тези непретенциозни „хвъркати бележки“, появили се в началото на 90-те години, Алеко не само се утвърди категорично като крупна творческа фигура в литературата ни, но и каза „своя дума“ в жанра, и то дума, която остава да тежи и през следващите десетилетия, която даде силен тласък на българския художествен пътепис, очерта трайни пътища и идейни и стилови насоки в бъдещото му развитие.

Веднага трябва да кажем, че „До Чикаго и назад“ бе голям скок в развитието на българския пътепис, далеч по-голям от географското разстояние между България и Америка, за пръв път преодоляно от български писател. Неговата поява е симптоматично явление за новата ни литература, ярко доказателство за промяна в светоусещането, идейните тежнения на първото поколение следосвобожденска интелигенция, като част от духовната еволюция на времето; закономерен резултат от литературните процеси в края на века. Тук своеобразно се преплитат традиционно и ново като изходна точка и поглед към света, като отношение родно—чуждо; проявяват се нови аспекти на патриотизма — съчетание от любов и критичност, от съчувствие, разбиране и трезва оценка. Познанието върви редом със самопознанието, родното присъствува, съизмерено с чуждото, видно в широките рамки на световното; то включва размисъла за настоящето и тревогата за бъдещето.

От друга страна, „До Чикаго и назад“ носи ярките белези на една авторова неповторимост — темперамент, артистичност, духовен аристократизъм, чувство за хумор, които му осигуряват дълъг литературен живот и които са предпоставка да се извяват на едно високохудожествено равнище най-съществени процеси в развитието на пътеписния жанр в последните десетилетия на века.

Освобождението заварва една сравнително богата пътеписна традиция в българската литература преди всичко в лицето на Богоров и Л. Каравелов — една традиция с утвърдени идейно-художествени принципи — на първо място националнопатриотичен патос, утилитарна насоченост, информационно-описателен характер. Последните десетилетия на века бележат ново движение в жанра в резултат на променените социално-икономически условия, на новите тенденции в духовното развитие и особено във връзка с началните стъпки на българската наука. Това определя някои моменти в пътеписа от 80-те и 90-те години, като засилен интерес към фолклора, етнографията, етногенцията; към българските земи и българско население около и зад граница (Родопите, Македония, Мала Азия, Банат, Трансилвания). Наред с редовно поместваните пътни бележки за страната в периодичния печат („Периодическо списание“, „Българска сбирка“, „Труд“, „Български преглед“, „Мисъл“) от В. Кънчов, Д. Т. Страшимиров, Д. Маринов, Д. Моллов, Хр. П. Константинов, С. С. Бобчев, Н. Начов, Ст. Шишков се печатат и впечатления от чужбина — предимно от Западна Европа, пряк резултат от пътуванията на българската интелигенция, от желанието ѝ да разширява духовните си хоризонти, да види и опознае далечни страни.²

Даже беглият поглед върху тези материали ни уверява в техния очерков етнографско-географски характер с отделни белетристични моменти. Тези пъ-

² К. Кръстев. По чужбина. — Мисъл, 1895, кн. V, 1898, кн. VI; Д. Т. Страшимиров. Писма от Швейцария. — Мисъл, 1893, кн. I, IV, V, 1894, кн. V, IX, X, 1895, кн. IX, X; А. Л. Узунов. Впечатления от Париж. — Бълг. сбирка, 1896, кн. III, VII, Из Хавър. — Бълг. сбирка, 1897, кн. I; С. С. Бобчев. Четири недели в Херкулесбал. — Бълг. сбирка, 1897, кн. VII, и др.

теписи, в известен смисъл епигони на възрожденската традиция, свидетелствуват за неизживени, макар и изчерпани вече литературни тенденции, които продължават да съществуват на едно сравнително ниско художествено равнище. За нас тук е интересен фактът, че цялата тази разпръсната в периодичния печат, днес напълно забравена, но нелишена от историко-литературно значение книжнина в известно отношение се явява също характерна и симптоматична за процесите, които се извършват в българския пътепис през този период.³ Защото в нея ще открием както моменти на продължаване и затвърдяване на традицията, така и опити за нейното отричане и преодоляване.

Тази жанрово неизбистрена, с елементи на географско-етнографско четиво, публицистичен очерк и мемоар литература следва свои утвърдени принципи. В нея изложението винаги стриктно върви по следите на самото пътуване. Авторът пътешествува със строго определена цел, която сам обявява в началото на пътеписа — служебно пътуване, ученическа екскурзия, инспекции, изборна агитация, изследователски етнографски задачи и т.н. Той описва добросъвестно, максимално точно и изчерпателно срещаните обекти — природни, битови, архитектурни, етнографски, исторически и т.н. Не липсват публицистични разсъждения, реторични моменти, преки апели, които акцентуват върху моменти от историята, издигат повик за просвета, говорят за будно гражданско мислене и стремеж за въздействие върху националното съзнание. („Да върнем България в Сан-Стефанските ѝ предели!“, „Къде е нашето историческо съзнание?“) Пътешествието става повод да се развият мисли и по икономически, социални и политически въпроси; състояние на пътищата, партизанските борби, Конституцията, просветата, българската църква в Цариград, гранични проблеми със съседите, развитието на промишлеността и земеделието. Понякога скъпернически се откъхва вратичка и към психологическото състояние на автора — най-често той е уморен от партизанските борби, отвратен от политическите нрави, възмутен от нарушения естествен хармоничен живот. Напуска душния град, бяга сред природата, за да се извиси душевно, да се облагороди, да стане по-човечен, като апелира да го последват. Познатият Алеков повик „Към природата“ прозвучава много често като израз на душевното състояние на демократичната българска интелигенция, стъписана пред грубостта и варварството на новите обществени порядки и утопично търсеща да възстанови нарушената обществена хармония сред природата. „Хубава си природа, но ние не обичаме да идваме при теб, за да отдохнем, да станем по-добри и по-човеци. Врем се в градищата. . .“⁴ „Чудя се как досега в България не се намерят 10 души хора със здрав разум, с воля и с малко ексцентричност, ако щете — които да избягат далеч, далеч от праха на градищата. . . в тия горски усои. Само тук ще намерят покой и свежест.“⁵

Пътеписите за чужбина започват като че ли по правило с епизоди около минаването на границата и митническите и паспортните инциденти. (Интересна е съпоставката в това отношение с началото на „До Чикаго и назад“ — съзнателното желание на Алеко да прескочи някои моменти от подготовката на пътуването, както и познатия ни от други пътни бележки разговор с граничния чиновник.) Те съдържат често елемента сравнение „наше — чуждо“, което говори за новото самочувствие на гражданите на свободна държава с техния стремеж да се успоредят и равнят с чуждото (Матица српска и Българското книжовно дружество, българските и чуждите журналистически нрави, българското и европейското политическо устройство и т.н.). Като база за сравняване най-често се налагат

³ Тук не се занимаваме с познавателната научно-популярна стойност на много от тези очерци.

⁴ Н. Начов. Из Родопите. — Мисъл, 1893, кн. VI.

⁵ К. Кръстев. В подножието на Рила. — Мисъл, 1896, кн. VI.

Швейцария и САЩ. „Не Алпи, не Юра, но и в Хималаите аз няма да се съглася, че ще намерите Ели-дере“ казва Д. Т. Страшимиров,⁶ съзвучен във възхищението си от българската природа с Алековото „Какво? Швейцария ли?“ (Да си спомним, че Вазов също нарече Родопите „тази малка Швейцария“.) Но тази съпоставка има и друга страна. Според пътениците природните хубости на България съперничат на швейцарските, но тази страна заедно със САЩ остава символ и почти митичен образец на демократично държавно устройство и самоуправление, на обществен ред и национално съзнание. „Недейте си спомня за нашите села! — възкликва Д. Т. Страшимиров по повод град Берн, забележителен според него с националното си самосъзнание, и като заявява, че такова съзнание у нас няма да видиш, се провиква: „Елате в Берн, ще видите и чуete!“⁷ Любопитен факт е, че по повод „Писма от Швейцария“ авторът започва спор с А. Один, който предупреждава да не се увличаме в сляпо подражание на Швейцария, тъй като за нас швейцарската система е невъзможна.⁸

За нас интересни в тези пътни бележки са преди всичко моментите на съпротива срещу традиционни стилно-езикови похвати, на стремеж за тяхното преодоляване, както и често неочакваните прояви на по-диференцирано авторско съзнание. Например необичайно звучи, когато сред задължителните възторзи по повод всеки кът и обект, които се посещават, и сред точните исторически, географски сведения за тях пътениците „дръзко“ заявява, че пътят, по който върви, е скучен, че не може „да се напъне“ и се възхити от туристическия обект и иронизира: „Пък и нямам исторически ръководства, които да предвквам и процитирам по 9999 пъти.“⁹ Или когато авторът е готов да изрази чувства, моментни настроения, субективни хрумвания, често противоположни на общоприетите и наложени за жанра. Като реакция на описателството, сухата информация и научната претенциозност той обещава, че ще бъде субективен и че читателят нищо няма да научи от него. Понякога става предизвикателен: „Вървя самичък из полето. Накъде? С каква цел? — ще попитат строгите критици — навярно пак старото „ох“ и „ах“ за поезия в природата.“¹⁰ И макар че в изложението по-нататък не устоява на инерцията и сам започва да въздиша по природните хубости, налице е осъзнатото желание за нейното преодоляване. Всичко това говори за опити за иронично дистанциране от традиционни трафарети, за стремеж към едно по-свободно, по-разкрепостено творческо мислене. А оттук и за едно по-самокритично отношение на самите творци на пътеписи, за съзнание, че трябва да се пише „... само когато авторът има творческата мощ на поета, за да накара читателя като него да се вълнува.“¹¹

Моментите на субективизиране на пътеписа от края на века, на реакция срещу утилитарно-познавателните му функции красноречиво говорят за движения и процеси вътре в жанра, проявени на различни художествени равнища. В очерците, за които стана дума, те се осъществяват по-скоро като отделни мисли и разсъждения — свидетелство за авторските намерения и желания, отколкото като реално и последователно проведена идейно-художествена позиция.

Но пътеписът през 90-те години достигна и свои художествени върхове, където тези вътрешножанрови движения създадоха нови в идейното си съдържание, нови като авторски подход и гледна точка към действителността, като емоционално и стилно-езикова багра творби.

⁶ Д. Т. Страшимиров. Чепино. — Бълг. сборка, 1897, кн. VI.

⁷ Д. Т. Страшимиров. Един празник в Швейцария. — Мисъл, 1893, кн. I.

⁸ А. Один. Две думи за политическия живот на Швейцария. — Мисъл, 1894, кн. VII и VIII, 1895, кн. I.

⁹ П. Славейков. Рила. — Мисъл, 1894, кн. VIII и IX.

¹⁰ Д. Т. Страшимиров. По Филипово поле. — Мисъл, 1897, кн. I.

¹¹ К. Кръстев. На път за Париж. — Мисъл, 1898, кн. VI.

В началото на 80-те години Вазов пише „Един кът от Стара планина“ (1882). През 90-те години излизат „Великата Рилска пустиня“ (1892) и „В недрата на Родопите“ (1892) — най-обширните негови пътеписи, както и „Извън България“, „Розовата долина и Тунджа“, „От Марица до Тунджа“ и редица други по-малки. Тези творби дават силен тласък на жанра, вливат мощна идейно-художествена струя в него още в първите десетилетия след Освобождението. Те създават благодатна почва, очертават насоки за неговото развитие и налагат категорично пътеписа като художествена творба в българската литература. Пръв Вазов превърна българската природа в художествен обект, в предмет на истинско естетическо съзерцание, възмнение и преживяване. В съприкосновение с нея разкри огромно емоционално богатство, посочи източник за духовно пречистване и извисяване. Искреното възмнение и чувството за съпричастност, единство, сливане с родния пейзаж, съчетани с дълбоко разбиране на миналото и настоящето на народа, населяващ този пейзаж, издигнаха природата в неговите пътеписи на непознато дотогава равнище, далеч от всяко обективистично описание на природни обекти и повърхностен сантиментално-умилителен възторг от тях. (Алеко добре е разбирал и високо ценил Вазов — възторжения певец на природата, и се обръща към него, за да опише върховния момент на изкачването на Черни връх: „Господин Вазов, вий бяхте очевиден — опишете тази поразяваща със своето величие картина!“ („Невероятно, наистина, но факт: 300 души на Черни връх“)) При Вазов познатите ни от предосвобожденската пътеписна традиция патосно-патриотични, националноисторически, социално-критични моменти прозвучават с нова сила и внушителност, вплетени в тъканта на творбата така, че е невъзможно да бъдат изведени оттам и видението на бягащите от турците по балканските урви сопотненци, и Баташкото клане, и разсъжденията по повод помашкото население, и всички исторически сведения за местата, през които поетът минава, без да се наруши художествената ѝ цялост. Основният организиращо-обединяващ момент във Вазовите пътеписи е родното като национална съдба, история и съвременност, като бит и природа, видени през погледа на българин, гражданин и поет и пресъздадени с изключителна художествена сила. Неговият глас звучи като повик за внимание към родната природа, като укор към съвременниците, открояващ се с особена сила сред останалите гласове: „Не познаваме България, не се гордеем с нея, няма в поезията ни нейния образ. . . Някогашната българска интелигенция — хайдутите, обичаше горите, планините на България и пеше с чувство: „Горо, ле, горо зелена!“ . . . Днешната българска интелигенция познава друга, канцеларска България. . .“ („От Марица до Тунджа“).

Във Вазовите пътеписи извисява ръст авторовата личност, която смело се налага с мисли, чувства, интереси, която е извоювала правото си да изявява себе си, собствените си преживявания. С пътеписите си за България Вазов създаде още в първите десетилетия след Освобождението богата и солидна идейно-емоционална и тематично-проблемна основа на жанра. Показателно е обаче, че неговите пътни бележки за чужбина — Русия, Испания, Швейцария — не достигат това високохудожествено внушение и неслучайно остават по-малко популярни. Именно в съприкосновение с чуждия свят става ясно, че Вазовата любов към отечеството носи възрожденска сила и мощ. Патриотизмът като дълбока обич и преклонение пред родното, като разбиране и познаване на народа, като болка и синовна грижа за него се оказва недостатъчен като идейно-художествен център и творческа позиция при контакта с чуждата страна. Например в пътеписите си за Русия Вазов остава добросъвестен наблюдател и описател, макар че искрено цени културата, народа, историята на голямата страна и се прекланя пред нея. Вазов не е в състояние да „прескочи“ отвъд родната граница, да „излезе“ и духом, а не само физически от България, за да съотнесе родната спрямо чужбина и да разкрие и опознае в това съотнасяне както нашите,

така и чуждите стойности в нова светлина. Този момент остава докрай чужд за него. Въпреки цялото си уважение, интерес и възторг към Русия и руската култура поетът остава духовно пленник на родината и възторжено се провиква в съзвучие с Каравеловото „Обичам те, мило отечество!“: „О, отечество, колко си хубаво! Изкуството още не те е засегнало, но ти само си чудо и всичките лъскави граници на Финландия, и мрамори, и бронзи, и порфира на Петербург не могат го сравни по хубост с една твоя увиснала над потока балканска скала, из която стърчи кичеста благоуханна люляка и се полюшква. . .“ Затова „Извън България“, както отбелязват изследователите, остава ценен главно с обществено-културната си страна.¹² (Не трябва да се забравя и принудителният характер на Вазовите пътувания като емигрант.)

На пръв поглед самотни като литературно явление през 90-те години стоят Величковите пътеписи за Италия и преди всичко „Писма от Рим“. Един обременен от познания и все още жаден за нови, ценител на културната история и естет разкрива пред читателя шедевори на изкуството на древния Рим, разсъждава върху развитието на цивилизацията. Един мислител и моралист търси в това развитие образци на нравствени добродетели — трудолюбие, творческа сила и всеотдайност на делото. „Писма от Рима“ бележат нов момент от разширениите контакти на новоосвободения български интелигент със света. Тук този свят е възприет от необичайна за традицията гледна точка — това е светът на класическото изкуство, на далечното минало, но в него се проектират и съвременни проблеми, и граждански външения. Настоящото на града едва докосва нашия пътешественик, природата също може само да развали естетическите му съзерпания и културни асоциации. Авторът се налага не толкова като физическо присъствие, колкото като мисъл, познание, ерудиция, морални възгледи. Именно в този морализаторски патос, насочен в съвършено различна посока от Вазовия повик за откритие на природата и облагородяване чрез нея, както и в разширениия духовен кръгзор, обхванал този път отдалечени по място и време култури, в погледа към световната цивилизация ще открием типичния за времето стремеж на българския интелигент да открива широки чужди светове и чрез тях да преосмисля родния. Така „Писма от Рим“ — това свидетелство за усилията на К. Величков да приобщи българина към света на голямото изкуство и култура, допринася за жанровото многообразие на пътеписа от края на века. Но той далеч не може да има въздействието и популярността на другия пътепис за Запад — „До Чикаго и назад“. Респектира с култура и ерудираност, но му липсва топлотата на непосредственото човешко присъствие, външенията на българина от 90-те години, любопитен и любознателен при първия си контакт с големия свят.

Алеко даде внушителен израз на онова ново съзнание, нова емоционална настройка и нов тип светоусещане, за които страстта към пътешествия, стремежът да се види и опознае чуждото са път за удовлетворение на един неспокоен дух, на един впечатлителен човек със сърце и сетива, отворени за света — за доброто и злото в него, обзет от копнеж по красота и хармония.

За българина, здраво свързан поради историческата си съдба с дом, земя и семейство, пътуването векове наред е означавало работа, учение, изгнание, гонене на кариера, но не и удоволствие. В това отношение например Вазов е традиционен българин. В спомените си за него Мих. Маджаров разказва как на път по море не е могъл да почувствува прелестта на морската шир, да се откъсне от сушата. „Той и в това отношение беше българин. . . не се боеше от морето, но не можеше да се каже, че го обича или че се възхищава от него. . . Вазов се съгласяваше с мен, че морето е едно велико средство за цивилизацията на народите, но пак не обикна това страшилище. . . В морето той се чувствуваше са-

¹² Вж. Г. Цанев. Пътеписите на Вазов. — Ив. Вазов. Събрани съчинения в 22 т. Т. 11. Пътеписи. С., 1977.

мотен.¹³ За него морето е безкрайно еднообразие, което докарва „мъкотия“ („Извън България“) (Нека си спомним каква буря от вълнения, предадени с неповторима динамика и пластичност, предизвиква у Алеко бушуващият океан!) Алеко Константинов ни остави една изповед, където за пръв път, може би, един българин признава, че обича повече от всичко миризмата на параходите и железниците. В тази страст към пътешествия ще доловим пулса на едно ново време, където проблемът „свое — чуждо“ се явява в нови аспекти, където гражданските вълнения и патриотичните чувства придобиват нови акценти. То е предвестник на онова неспокойно духовно раздвижване сред интелигенцията ни от първите десетилетия на новия век, във връзка с индивидуалното и националното ни познание, намерило израз в търсене мястото ни сред другите народи, в жаждата по чужди континенти и меридиани, в интереса към паметниците на европейската цивилизация.¹⁴

„До Чикаго и назад“ се появява по страниците на сп. „Български преглед“ (1893, кн. 3, 4, 5), тежко — „професорско“ списание с ярко изразен позитивистично-утилитарен характер, с подчертана филологическа насоченост — отражение на състоянието на българската научна мисъл и на първите стъпки на българското висше образование. Показателни за идейното и естетическото разминаване на пътеписа с позициите на „Български преглед“ са промените, които прави редакторът Беньо Цонев при публикуването му, както и оценката, която му дава. „Разбира се, че без поправки не се мина, ала трябва да призная, че тия поправки засягаха не толкова стилната страна, колкото някои не дотам деликатни пасажки, които бидоха напосто отстранени, без да пострада целостта и хубостта на съчинението. . . изличих някои и други нецензурни изрази, промених няколко описания на скабръзни сцени в океанския параход, някои и други волни разсъждения върху любовта на американките и пр. Освен това премахнах и своеобразния край на бележките, който ми се видя съвсем ни в клин, ни в ръкав, а оставих да се свършат бележките с резкия и отсечен финал: „О, добре дошъл, какво има в Америка?“¹⁵ А ето и оценката на пътеписа, предизвикала възмущението още на съвременниците, дала повод и за разчистване на сметки със самия редактор.¹⁶ „До Чикаго и назад“ не дава някои специални подробности по уредбата на Чикагското изложение, но е пък единственото досега българско съчинение, дето можеш намери някои сведения върху реченото светско изложение, тъй и върху Америка изобщо. Измежду пътните бележки авторът пръснал много свои мисли и впечатления, за нас важни от тази страна, че виждаме как мисли и съди един българин върху американските уредби и нрави, какво е намерил у тях похвално и какво не. При липса у нас на книги за Америка Алековите пътни бележки ще задоволяват любопитството на мнозина читатели, които биха желали да узнаят нещо за Новия свят.“¹⁷

Днес ние можем да се въздържим от лесни критики и възмущения със задна дата и да видим зад тези предявени от редактора и изпълнени докрай изисквания към пътеписната творба доказателство за несъвместимостта на „До Чикаго и назад“ с възгледите на хората около „Български преглед“, а и на голяма част от българската интелигенция. Техният стеснен, утилитарен поглед върху художествените явления носи силата и слабостта на първите стъпки на следосвобожденската българска наука и култура, когато тя вижда смисъла и задачата си преди всичко в събиране на факти, в натрупване на знания, в опознаване и описване на нещата. И трябва да признаем, един закономерен стремеж,

¹³ Вж. Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., с. 265.

¹⁴ Вж. например: „Защо не мога да застана пред гишето на пътническото бюро/...да вдигна ръка спокойно и самоуверено, /да опиша една безконечна крива линия. . . /да кажа: Дайте ми билет за този рейс !.“ (Е. Багряна. Звезда на моряка. С., 1930).

¹⁵ А. Константинов. Съчинения. Т. II. 1903. Предговор, с. II—III.

¹⁶ Вж. К. Христов. Алеко и Бай Ганьо. — Дем. преглед, 1903, кн. 24.

¹⁷ А. Константинов. Съчинения. Кн. II, 1903. Предговор, с. 11.

който бележи етап от духовното ни развитие, но който в случая изцяло се разминава с духовната настройка, темперамента, естетическите позиции на Алеко Константинов. Сам Алеко е имал съзнание, че се отличава от съвременниците си пишещи братя; „дето пишат дълбоко-дълбоко“, но това съзнание не намалява писателското му самочувствие. „Па и не е всекиму подадине да пише надълбоко. Хайде, рекох, пък аз да напиша една книжка така, по-плитко, та да видим какво ще излезе. . . Па може би и да ви се хареса!“

Нашето съвременно литературознание вече е разкрило проблемното богатство на „До Чикаго и назад“, посочило е категорично неговия идеен център — отношението на Алеко към западната цивилизация и техническия прогрес.¹⁸ От една страна, е неговото непринудено възхищение от високото материално ниво, от техническите завоевания, от друга — не по-малко непринудено възмущение от антихуманния характер на това достигнало материален възход общество. В този смисъл критиката правилно фокусира вниманието си върху известния разговор с Неделкович като възлов момент в пътеписа и към някои други, разкриващи пряко това противоречиво отношение. Днес никой не би приел сериозно твърдението, че в „До Чикаго и назад“ Алеко не е нищо повече от безгрижен нехайник, чието „чуруликане“ е „лирически изблик на една волна, непосредствена душа“, която ни дава „поезията и душата на екзотичния свят“ (Кръстев). Не би противопоставил тази творба, където авторът е „... далеч от тъмната сянка на отвратителната байганьовщина и само поглъща свободно божия свят и се наслаждава тихо-мечтателно или възторжено“ (М. Арнаудов) на останалото творчество на Алеко. От друга страна, съвсем несъстоятелно звучи днес изискването Алеко да преодолее капиталистическата система в творбата си, а не само да се отнася отрицателно към нея; както и да се критикува писателят, че не отива по-далеч от критическото отношение, че отрича от позициите на „безсилното минало“, че не може да противопостави на буржоазната демокрация друга по-съвършена (Г. Бакалов). Да се твърди, че в пътните бележки на Алеко преобладава „закрепващото чувство за целесъобразност и необходимост“, което му е помогнало да изработи редица характерни черти на американската и европейската обществена действителност, да се вижда значението на пътеписа главно в това, че той е „първият значителен и успешен опит в нашата литература да се прецени обществената система на Съединените щати, да се обобщят наблюденията върху американския живот“ (Ал. Ничев), означава да се връщаме назад в разбиране на творбата. Да се отдалечаваме както от замисъла на Алеко, така и от същността на произведението, да се пренебрегва неговото своеобразие, силата му като художествена творба, а оттам и жанровата му оригиналност, която определя неговото място в развитието на българския пътепис.

Без да повтаряме тук безспорно доказаното, ще акцентуваме върху някои моменти, които доказват специфичния Алеков поглед върху буржоазния свят и същевременно определят новаторските страни в неговия пътепис.

За да си обясним цялото сложно отношение на Алеко към капиталистическата действителност, трябва да имаме пред вид и неговите обществено-политически възгледи, запаса от знания и информация, с които той тръгва за тази страна, както и неговия темперамент, душевност — с една дума, цялата му същност на интелигент-демократ, представител на най-доброто от първото поколение българска следосвобожденска интелигенция.

През 90-те години българският читател има възможност да прочете доста любопитни неща за Западна Европа и Америка. Периодичният печат публику-

¹⁸ Вж. П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. I, кн. I, 1966; П. Пондев. А. Константинов. С., 1957; Ал. Ничев. А. Константинов. 1863—1897. С., 1964; Е. Димитрова. А. Константинов. Живот и творчество. С., 1969; П. Тотев. А. Константинов. С., 1977, и др.

ва очерци, статии и художествени материали, в които се описват социалното равнопоставяне, блестящото положение на жената, на работника, демократичната военна организация и образователната система в Новия свят, в Швейцария и т. н.¹⁹ „Библиотека Св. Климент“ (1890, кн. 13—14) отпечатва „Писма от Муштафа Нелихан до Асем хамам“ от Вашингтон Ървинг, прев. на Ив. Славейков, където се изтъкват предимствата на американската демокрация. Особено се засилва интересът към Америка в навечерието на Чикагското изложение (1893). „Записки по мисълта и живота“ отпечатва „Галерия от американски типове — политиканът, агентът, репортьорът“ (1892, кн. 1, 2, 3). „Светлина“ информира за подготовката на изложението (1892, кн. 2), „Дума“ — за чудесата на изложението (1890, кн. 3). Голяма популярност има романът на Е. Белами „След сто години“ (издаден на руски език още през 1889 г., а сп. „Ден“ публикува откъси в кн. 1, 1891). В новоосвободената българска държава се проявява жив интерес към общественото устройство и социалния ред на напредналите капиталистически страни.

Безспорно поне отчасти тази книжнина е била позната на Алеко: „Аз почнах да изказвам своето възхищение от американската свобода, равнопоставяне, от държавното им устройство, от общинското им самоуправление, от всичко туй, което ме е възхищавало, когато *съм чел книжки* (курс. м., К. Б.) за Америка. . .“ Мисълта на гражданина, демократа, общественика, културтрегера Алеко е била провокирана от идеите за държавно устройство, за демократически реформи, от размислите за бъдещето на света. Те логично го водят до тревога за настоящето и бъдещето на страната му. Така че Алеко тръгва за Новия свят с голямо любопитство и пътешественическа страст, но и с много размисъл. Въпросът „какво е Запада?“ за него е неразривно свързан с въпроса „какво сме ние?“ На тези въпроси той ще търси разрешение при пребиваването си в Америка, ще го търси съобразно със своя темперамент, душевен строй, емоционална нагласа, впечатлителност. Съвременната цивилизация ще се пречупва през артистичната му натура, светоусещане, познания, жизнен опит, своеобразно ще се отразява в непосредствените му реакции, във ведрия му смях. И всичко, до което се докосва — природа, хора, обществено-политически, битови, културни проблеми, — ще приема неповторимата алековска багра.

Ново, специфично алековско е преди всичко съотношението автор — читател. Тук вече не става въпрос за обичайния контакт, осъществяван в отделни преки обръщения, лирични или публицистични отклонения и изцяло „потъващ“ в основния, „сериозен“, описателен дял на пътните бележки. Алеко Константинов прави читателя свой спътник, включва го в пътешествието и не го изпуска от погледа си от първия ред („Захващам от Париж. . . Ама ще речете защо от Париж? — Да ви кажа. . .“) до последното изречение („Па може и да ви се хареса“) на пътеписа. Повежда се дълъг, непринуден на места даже по „нашенски“ фамилиарен разказ пред близък човек; разказ, който създава впечатление за абсолютна спонтанност, нелитературност. (Забележете: в „До Чикаго и назад“ (над 100 стр.) няма никакво разделяне на части, липсват подзаглавия и т. н.) Читателят се оставя доброволно да бъде въвлечен в едно забавно приключение, той покорно следва разказвача („Сега да се върнем на Broadway“), готов е да отговаря на въпросите му („Вие трябва да сте били на Пловдивското изложение. . .“), да му помага („Я ми кажете по-скоро де беше туй Самоа. . .“), да тича редом с него или спира („Чакайте. Преди да се задълбаем из Midway Plaisance, да се поспрем. . .“), пропуснал нещо важно („Видяхте ме, че щях да забравя. . .“).

¹⁹ Вж. Иванюков. Американската демокрация. — Лъча, бр. 6—11, 1891; Лоранд. Народът въоръжен и швейцарската военна организация — Лъча, 1891, бр. 11—16; И. Янжула. Практическата филантропия в Англия. — Лъча, бр. 17—23; Селските университети в Швеция и Норвегия. — Ден, 1891, кн. 2; Народното образование в Северна Америка. — Искра, 1891, бр. 10—11, и др.

И нещо повече. Този читател става съучастник и в творческия процес на автора, той чува признанията му, че е забравил някой факт, че няма време да описва всичко подробно. Става свидетел на „творческите му мъки“, когато търси сравнения, отхвърля несполучливите: „... па като ти се спусне окото на улицата. . . Вавилон! (Ама че го уподобих и аз! Колко са глупави, като си помислиш сериозно, тези сравнения с древността!)“

Подобно поставяне на автор-разказвач и читател-слушател върху единно художествено пространство е непознато в българската пътеписна литература преди Алеко. То придава специфичния колорит, чара на всичко разказано и показано в „До Чикаго и назад“.

При Алеко Константинов пътеписът рязко се отдалечава както от географско-етнографското четиво, така и от мемоара. Неговият подвижен темперамент не търпи пространни, педантични описания. С „До Чикаго и назад“ българският пътепис невероятно бързо скъсва с описателната тенденция. (Макар че понякога може да се долови поддаване на инерцията — най-ясно изразено в първоначалното заглавие на пътеписа „От София, през Париж, до Чикаго и обратно“, подобно на безбройните описания от онова време „от — до“, и щастливо променено от Б. Цонев в краткото, изразително „До Чикаго и назад“; както и в приведените като по задължение цифрови данни за парахода, за машабите на Изложение-то и т. н.)

„Антиописателната“ тенденция в „До Чикаго и назад“ намира израз в своеобразната субективна селекция на фактите и новото отношение към тях; в избора на обектите и тяхното свободно, много често иронично интерпретиране; в способността да се видят нещата от неочакваната им страна. „Сърбия не е интересна“ — заявява Алеко категорично и не я удостоверява нито с ред в пътеписа си. Той не е склонен да робува на авторитети, на общоприети оценки, на комплекси за „културност“. Разкрепостил съзнанието си и дал воля на вкусове и предпочитания, демитологизира нещата, за които е прието да се пише патетично. Не се страхува да признае, че не е харесал и разбрал нещо, пред което всички изпадат във възторг. Известната Статуя на свободата, която поразява всеки пристигащ в Новия свят, не му прави никакво впечатление. „С този отдел — казва той за Зданието на женския труд в Чикаго — американците проглушиха света, но в какво се състои чудото му, аз не можах да усетя.“ А изправен пред обелиска в централния парк в Ню Йорк, възкликва: „Какво ще му гледам на обелиска? Не разбирам йероглифите му. Само англичанинът е способен да зяпа три часа на един камък, без да разбира нищо, но само защото в гида му този камък е отбелязан като старинна рядкост.“

От друга страна, Алеко се спира на подробности и курioзи, които под перото му добиват нов смисъл и значимост (американската полиция, американската кухня). Той има изострен поглед за новото, ефектното, различното от „нашето“ и отгук идва този елемент на забавност, на напрежение пред очакването „какво ще стане сега?“, придали свежест и очарование на много страници. (Най-очевидно е почти анекдотичното разгръщане на епизода в Нюйоркския ресторант.) По младежки закачлив и безкрайно любопитен, авторът може да преброи етажите на масонското здание, за да констатира неточност в информацията („Пишеха, че е 24 ката, но аз ги прочетох само 20“), или 850-те етажа на Вашингтонския монумент.

Много вярно Кръстев отбелязва, че това „... което поставя тези пътни картини неизмеримо по-високо над безбройните описания на пътешественици и в което се крие тяхната художествена тайна, е, че фокус на нашия интерес не е външното. . . , но душата на поета, животът на тази душа, чувствата, впечатленията, които преживява. . .“ Алеко рисува не толкова нещата, колкото отношението си към тях; пред нас са не самите обекти, колкото самият пътешественик, възхи-

тен или разсърден, учуден или трогнат, но винаги със силни емоционални реакции, никога не равнодушен. Примерите са безброй. Ниагарският водопад — Алеко дава спонтанен израз на възбудата си, на огромното си нетърпение и капитулирал пред невъзможността да опише, фотографира, нарисува видяното в подробности, се опитва да даде някаква обща представа за това природно чудо. Или оръжейната изложба — Алеко не стига до обобщения за обществената система, а по-скоро дава израз на възмущението си: „И наред с това светилище, което съхранява праха на великия човек, гения и решителността на който са дали възможност, чрез величайшото откритие, на милиони хора да живеят, да се развиват и славословят бога — на няколко крачки от него, на брега, е построено, за срам и позор на човечеството и на цивилизацията, зданието на Крупа, в което, като че за подигравка на прогреса, са изложени грозните оръдия, предназначени да трябва човечеството и да предизвикват милиони клетви и потоци сълзи.“ Такива са реакциите му и пред кланицата: „Аман! Не ща им касаниците!“ Хуманистът, естетът, ценителят на красотата, реагира спонтанно и болезнено на грозното в човешкото общество, на дисхармонията, на нарушаването на нормалното човешко развитие, а по същество това е вик срещу буржоазното общество.

„До Чикаго и назад“ е ярка изява на новата духовна потребност на българския писател, на неговия духовен глад за изразяване на собствени преживявания, за простор на личното, индивидуално неповторимото. Светът увлича художника със своето разнообразие, динамика, синхронни с личния му темперамент, които определят темпото на пътеписа, вихреното движение на картини, реакции, образи, впечатления, даже зрителни измами в него. Темпераментният пътешественик задържа погледа си по-дълго върху многолюдните пристанища, гари и улици и преминава „на бегом“ през музеите, обелиските, парковете. Това *allegretto* на пътеписа, намерило графично изражение в споменатата вече липса на паузи в изложението, този афинитет към движението също е част от своеобразието и художествената сила на Алековото перо. Те намират най-концентрирана проява в разказа за Изложението — в майсторското долавяне и изразяване на динамичното, пъстрото, мимолетното, панаирджийското. Тук Алеко, „подвижен, бърз, усмихнат, е в стихията си: „Наляво ти предлагат да видиш златни рудници в Колорадо, надясно — да видиш електрически театър. Де? В Колорадо . . . Излизаме. Наляво те канят да видиш морски водолази, надясно — как се фабрикуват стъклени предмети. Де? Да видим как правят стъкла. . .“

Бясното нетърпение и желанието да се види повече и да се разкаже веднага за него естествено се сменят с умора, със спадане на интереса: „Кой ти гледа Париж? Че сега мен до Събора ли ми е? Америка! Америка! — гори от нетърпение при тръгването Алеко, за да изпадне скоро в ранодушие пред Новия свят и да извика със същото нетърпение: „Долу Ню Йорк! Да живее Париж! Ето го града на градовете, ето пулса на човечеството. Уморени сме. Нищо не ни интересува. В Европа, по-скоро в Стария свят!“ И в това любопитство, в тази бързина и нетрайност на емоциите, в тази, бихме казали, детска спонтанност, непосредственост, искреност на преживяното е целият Алеко — темперамент, душевен строй, характер.

Вече се подчерта, че върху всички впечатления на пътешественика в „До Чикаго и назад“ налага отпечатък мощна субективна струя. Алековият пътепис е реакция срещу униформирането на вкусове и представи, срещу сухото, лишено от живец на лично възприятие познание, срещу стилни шаблони и трафарети. В него изкристализират на високохудожествено ниво явления, характерни за жанра през десетилетието; редица опити за разкрепостяване на авторските вкусове и интереси, за волна изява на лични предпочитания.

Пътешественикът Алеко — пълен контраст на сериозния турист с пътеводител в ръка, се разхожда най-често в приповдигнато настроение, готов всеки миг

да избухне във весел смях по повод на нещата около него, събелязва мимоходом впечатления, рисува с няколко шриха образи. Заслужават внимание например беглите портретни скици на пътниците на парахода. Изпълнени сякаш с едно драсване на перото: те и „свитата даскалска фигура“ на испанеца, и траурната съзливна дама, и франдузинът от каучук, и германецът-солдатин разкриват Алеко — майстора на шаржа, на карикатурата.

Но пътеписът ни среща и с един друг, не по-малко симпатичен и близък Алеко. Това става, когато веселякът застане сериозен и смехът замръзва на устните му. Той благоговее пред величието на природата (океана, Ниагарския водопад), искрено се възхищава от постиженията на съвременната техническа цивилизация (отдела за електричество на Изложението), стъписан е пред тревожните социални явления на капиталистическия Запад, така близки до тези в родината му, безкрайно сериозен е пред проблема за бъдещето на човечеството („никак не ме радва, че и тук е същото“). В такива моменти гражданинът, демократът Алеко взима връх над възхваления ценител на техническите новости и любознателния пътешественик. (Този Алеко присъства и в пътеписите за България. В „До Желюшо с говежди вагони“ например той изцяло е потънал в злободневни проблеми. Ако прочетем внимателно „Невероятно, наистина, но факт: 300 души на Черни връх“, ще видим, че най-голямото вълнение на писателя извира повече от впечатлението за масовия, организиран характер на похода до върха, отколкото от природното му величие.)

Този образ на гражданина, на демократа Алеко Константинов определя другото голямо присъствие в „До Чикаго и назад“ — родината, нашето, ние. Това присъствие започва с елементарните сравнения („та си спомних нашите полицейски! . . . Нали си вездесъщ, господи! . . . ; И си помислих, че и у нас пригласяват благочестивите християни на молитва с разноръчни камбани. . . ; За крайно съжаление се убехих, че в тъкачното изкуство ний българите едва сме достигнали туй, което са имали египтяните преди три хиляди години. . .“) и стига до политическите алузии и аналогии („Боже, какъв ли патриотизъм би развили у нас тези цепеници! . . .“). Мисълта на пътешественика често прескача до България като база за сравнение, за уточняване на мащабите („В парка има едно малко езеро, като казвам „малко“, не трябва да се разбира, че е по-малко от Софийското при Орловия мост. . . , като казвам „павилиони“, моля да не се разбира, че те изглеждат като павилиона на столица София в Пловдивското изложение“). Но образът на родината не остава на нивото на тези повърхностни асоциации, той преминава в дълбок и тревожен размисъл за България, за нейното настояще (а не вече за миналото ѝ!), за нейното бъдеще, за пътищата на развитието ѝ.

Алековата гледна точка спрямо родината е нова в сравнение с неговите предходници в жанра. Той развива в своеобразна насока патриотичната традиция на възрожденския пътепис. Тръгнал да пътешествува, успява да „прескочи“ не само физически, но и духовно родната граница, да се дистанцира от родината, за да я види отстрани, да я съизмери с чуждото и по този начин да установи критериите си за обществен и технически прогрес, за култура, демокрация, хуманност. И именно с тази позиция Алеко рязко се отдели от възрожденската традиция, която противопоставяше „нашето“ на „чуждото“, т.е. на враждебното и пако-стното, и търсеше решение на националните проблеми само вътре в самите нас: „Ето защо аз ценя високо народните нрави, обичаи и обреди и защо въставам с такова ожесточение против пияната и убимающата европейска „цивилизация“ . . . нека говори кой що ще, а аз ще ви кажа, че европейското влияние е принесло на народа ни повече вреда, нежели полза. . .“ — твърди Л. Каравелов и излиза със своя програма за бъдещето на българския народ: „Дайте на българския народ движение и излазка, покажете му, де е пределът, дайте живот на неговите

обичаи и пред него ще се отвори нов път, щастливо бъдеще, честна деятелност и могъществен исторически живот.²⁰

Алеко пръв включи България в системата на съвременната му цивилизация и неговата болка, грижа, недоволство, породени от западното общество, са едновременно болка и грижа за България. „Лутнали, припнали всички американци, като чаркове на една машина, като че безсъзнателно, автоматически сноват, преплитат се и от машината капят долари, тези долари те пак ги влагат в машината и пак като чаркове сноват... Е, ами кога ще *живеем*?“ (курс. м., К. Б.). Тук множественото число „живеем“ не е случайно изпуснато от Алеко. За него България е част от съвременния свят, тя също е подвластна на хищническите закони на буржоазното развитие.

Това дистанциране, този поглед „отвън“, отправен към родното, определят и новите измерения на патриотизма, неговото ново съдържание, намерили израз в „До Чикаго и назад“. Защото Алеко — достоен син на родината, токущо освободила се страна, изправен пред върховете на материалната култура и цивилизация на времето си, не е склонен да изпада в безрезервен възторг от видяното на Запад. В отношението му към света го ръководят любовната клонност, интересът, любопитството, но никога чувството за малочисленост, преклонението пред чуждото. (Несправедливо е да се виждат в „До Чикаго и назад“ изумлението и възторгът на провинциалиста.) Но Алеко не изпада и в идеализация по отношение на родното, прекрачил през възрожденското благоговение пред него. Той не губи реалния поглед за нашите мащаби и възможности, съотнесени към света, преодолял почти изцяло сантиментално-патриотичното умиление и псевдопатетичност, помпозната риторика, обичайни за стила на времето: „...ето ни пред едно дюкянче, над което се развява (и веднага коригира изтърваната банална фраза): не се развява, защото вътре в зданието няма вятър, български трико-льор... Цялото помещение е доста *мило* (курс. м., К. Б.) декорирано...“

Алеко разкрива нови емоционални пространства в широките граници на иронията и самоиронията — сигурен белег за ново естетическо съзнание, за ново самочувствие, душевност и светоотношение на творческата личност. И нещо повече. С трезвия поглед, с който оценява „нашето“ и „чуждото“, той вижда и себе си, и спътниците си сред необичайната обстановка, обхваща с тънка, иронична усмивка фигурата на „българина по света“: „Разгърнали сме плана и вървим: „Филарет Филипич, видиш ли това голямо здание, то се казва... „Ол райт!“ — отговаря Филарет Филипич и вървим.“

Пътешественикът Алеко щастливо съчетава ентузиазъм и трезвост, възторг и критичност на един млад, жизнен народ. В „До Чикаго и назад“ той запечата един определен момент от нашето следосвобожденско духовно развитие, момента, когато българинът, воден от свежо любопитство и любознателност, тръгва да опознава света, да се съизмерва с него, да търси своето място и мястото на родината си в него. Цялата тази непосредственост, спонтанност, свежест на усещанията, с които се възприема всичко окръжаващо, възможни единствено в тези първи следосвобожденски десетилетия, отразиха духовния подем на нашата интелигенция, нейната жажда за знания, за първооткривателство, съчетан с душевно здраве, бодрост и оптимизъм. Алеко „... бе последният мохикан от племето на ония оптимисти, които с весел стоицизъм се опитваха да устоят под ударите на горчивата участ, наречена капиталистическа действителност. След него щяха да дойдат песимисти, превърнали неверието и мъката си във философия, и щяха да бъдат наречени индивидуалисти, символисти... Или други оптимисти — които издигнаха вярата си в знаме на борбата и се наричаха социа-

²⁰ Л. Каравелов. Записки за България и българите. 1930, с. 83—84.

листи.²¹ Имаме основание да кажем, че „До Чикаго и назад“ беше невъзможен като творба по-късно, когато дойдоха песимизмът, умората, мъчителните самоанализи на душевните състояния, разколебаването в стойностите, претовареността от впечатления и познание.

Това различно самочувствие и ново душевно състояние на пътешественика от новия век може би най-ярко изразява Св. Минков в есето „Пътуването“ — началото на пътеписа му „Другата Америка“ (1938). Неговите преживявания носят голяма доза скептицизъм, породен от познанието, опита — индивидуален и социален. Св. Минков предварително *знае* как ще протече пътуването — „тази странна самоизмама“ — и как ще свърши, защото преживява предварително и връщането. Тук липсват задъханото нетърпение, любопитството, предвкушането на непознатото, които даваха очарованието на Алековия пътепис.²² Ето как Св. Минков предава откъсването на парахода от материка: „Малкото изпращачи на пристанището размахват кърпички и шапки. Един митнически чиновник в униформа тича нанякъде. Един хамалин бие куче. Триман английски моряци седят върху един грамаден сандък и ядат портокали.“ Да си спомним и неповторимото Алеково свръхвъншение в подобен момент: „Тържествена минута! Аз сега, като пиша тези редове, усещам как трептят и се повдигат лека-полека космите на главата ми. Цялото крайбрежие беше осеяно с мъже и жени. Хиляди шапки и кърпи се развяха из въздуха. И аз поисках да си сваля шапката, но нещо ме задави в гърлото. . . ази ги гледах, аз ги поглъщах с очите си, като че ми се искаше да протегна ръце към тях, да ги прегърна и между сълзите и целувката да им изшепна със задавен от вълнение глас: *сбогом, сбогом, прощавайте!*“

Но да не отиваме толкова далеч. Много скоро след „До Чикаго и назад“, в началото на века, пътеписите за чужбина придобиха нови акценти. Стр. Кринчев във „Във страната на палмите“ (1907) тръгва да пътува, воден от принудата, и неговото социално положение наложи отпечатак върху всичките му впечатления (например той не може да види каирските забележителности, защото няма пари). Това е пътник с нова психология, психологията на босяка, опиянен от своето скитничество из света („Животът навсякъде е интересен и хубав“). У него Алековото спонтанно, нетърпеливо любопитство и жажда по непознатото се превръщат в горчиво, скептично прозрение: „Хубаво е там, дето ви няма.“ В своя пътепис „Сред Рила“ Кринчев вече директно изразява съмнение в Алековия възторг и национален оптимизъм, с който се сравнява България с Швейцария. „Швейцария ли!“ — възкликваше някога Алеко със свойствената му весела ирония. Швейцария ли? — бих повторил и аз, но чувствавам, че в моя въпрос ще звучат повече тъжни нотки. Защото дали въобще ние можем достигна някога Швейцария? Изгубено е щастливото неразкъсваемо единство на писателя с родината му: „Макар че бягам от теб, но аз все пак те обичам. Обичам те за твоите балкани, за твоите богатства, *не* за фалша и блясъка на *твоите* властници, а за твоя тънещ в невежество и нищета народ! . . .“ (курс. м., К. Б.). Той е разкъсван между отчуждението от родината и мисълта за бягство сред широкия простор на света и чувството за мъчителна самотност на човека без родина.

Дже това съвсем бегло „прескачане“ до някои моменти от пътеписи след Алеко подчертава определеното място на „До Чикаго и назад“ като етап в развитието на жанра.

Алеко обогати и преобрази идейно българския пътепис, внасяйки в него съвременните му проблеми — от националните до общочовешките — за съд-

²¹ Б. Ничев, А. Константинов и „Бай Ганьо“. — В: сб. Българската критика за Алеко Константинов, с. 525.

²² Тук не оценяваме несъмнените достойнства на „Другата Америка“, обръщаме вниманието на една страна в сравнителен план.

бата на човечеството и световната цивилизация; обогати го и преобрази и емоционално-стилово с безкрайна гама от възторг и огорчение, гняв, ирония и ведър смях. Ироничната многозначност, заличаването на догматичните граници между утвърждаване и отричане, между сериозно и несериозно, новия тип близост между автор и читател, съзвучни на съвременното ни светоусещане, осигуриха дългия живот на пътеписа, неговото живо присъствие в литературата ни десетилетия напред и до наши дни.

С „До Чикаго и назад“ Алеко приближи родината до съвременния му свят и я приобщи към неговите проблеми, потърси мястото на народа ни, съизмери ни с върховете на съвременната цивилизация. Затова пътеписът му има и общо-културно значение като момент от процеса на развитие на националното ни самосъзнание, като белег за духовните стойности на нацията в определен период от нейното развитие.